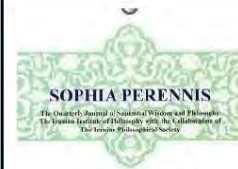

Journal WebSITE

SOPHIA PERENNIS

VOLUME 22, ISSUE 47

E-ISSN: 6140-2676

A Comparative Study of Suhrawardi's Methodology in His Illuminationist Philosophy and Intuitionistic Logic

Research Article

Mohammad Shafiei

Phd in Philosophy, University of Paris 1, Panthéon-Sorbonne. (mahdiazimi@ut.ac.ir)

ABSTRACT

Suhrawardi begins his book *Hikmat al-Ishraq* with logical discussions, in which he introduces innovations to logical problems and challenges some of the views of traditional logic. In addition, other parts of *Hikmat al-Ishraq* and the philosopher's other works present rules and principles related to the science of logic. This article seeks to shed new light on these principles and rules by analysing them within the broader context of the methodology of illuminationist philosophy. Interestingly, we observe similarities with intuitionist logic and its philosophical foundations, particularly the anti-realist view of logic. Confronting these contemporary theories with the logic behind Suhrawardi's illuminationistic arguments reveals important philosophical insights on both sides. After discussing the thesis that both illuminationism and intuitionism are based on a subjectivist approach, we analyze some of the most significant of these similarities on a case-by-case basis.

Keywords: Suhrawardi, Intuitionism, Logic, Subjectivism, Anti Realism.

Received: 2025/09/03 - Received in revised form: 2025/12/04- Accepted: 2025/12/09- Published online: 2025/12/11

Shafiei, M. (2025). A Comparative Study of Suhrawardi's methodology in His Illuminationist philosophy and Intuitionistic Logic, *Journal of Philosophical Sophia Perennis*, 47 (1), 29-54.

<https://doi.org/10.22034/jw.2025.544876.1847>

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Extended Abstract

In this article, we aim to shed new light on the methodology of Illuminationist philosophy, focusing on some of the principles and rules that are specific to this school of thought .

Suhrawardi (1154–1191) dedicates the first part of his *Hikmat al-Ishraq* to logic, offering innovative discussions that challenge certain tenets of traditional logic. In the other sections of this book and in some of his illuminationistic writings, he introduces principles and rules that could be considered relevant to logic. The main root of the differences with traditional logic lies in Suhrawardi's methodology, which we will argue is essentially different from that of the Peripatetic school. In this paper, we discuss that Suhrawardi developed a subjectivist philosophy, which we will characterize as radical rationalism. Suhrawardi's specific arguments in his illuminationist philosophy align with a logic that supports this subjectivist approach. In this regard, we observe interesting similarities with intuitionist logic and its philosophical foundations, particularly the anti-realist view of logic.

The structure of the paper is as follows:

In the first half of the paper, we discuss the thesis that both aforementioned views are based on a subjectivist approach. In the second half, we will analyze some of the most significant of the similarities between the two on a case-by-case basis.

Section 1 highlights the methodological originality of illuminationism, emphasizing that it is a rationalist and subjectivist philosophy. This makes it radically different from the common philosophical tradition of the time, although Suhrawardi's approach is not without predecessors. Some commentators see illuminationism's differentia in its mystical orientation. Therefore, our discussion of the methodological priority of consciousness in illuminationism, in accordance with a new trend in Suhrawardi scholarship, is to contribute to debates on the proper interpretation of Suhrawardi's work. The focus of our discussion is on the implications of the aforementioned approach for epistemology and, consequently, the status of logic.

Section 2 begins with a brief introduction to intuitionism. I then discuss the philosophical foundations of this approach, developing an interpretation that demonstrates how the formal differences between intuitionistic and classical logic reflect certain philosophical and epistemological characteristics. This demonstrates the proper sense of anti-realism attributed to intuitionism. Understood as a methodological orientation, this anti-realism is clearly akin to Suhrawardi's philosophy of consciousness .

In section 3, I list some of the specific rules and logical remarks of illuminationism, and then in the following section, on the basis of the foundational affinities discussed, I compare them with their counterparts in intuitionistic logic.

The issues raised and discussed in this article are as follows: 1- 'knowledge by presence' in illuminationism corresponds to 'intuition' in Brouwer's intuitionist philosophy. Also, logic is related to acquired science and has no application in presential knowledge, just as according to Brouwer's view, primary intuition is speechless, and mathematics, as a science built from intuition, is independent of logic. 2- The concept of 'rational i'tibar' in Suhrawardi's view, which concerns philosophical concepts such as existence, unity, possibility, attributes and numbers, is similar to the concept of 'transcendental' in the Kantian or, more

precisely, Husserlian sense. For Suhrawardi, categories' being *i'tibar-i aqli* also indicates that the mind (*aql*) is active in articulating objects, just as Brouwer considers the "creating subject" to be constructive, not merely a discoverer (of mathematics, in particular). The peripatetic theory of definition is based on the idea that meanings in the external world are composed of genus and species that exist independently of the mind. This view is akin to the image theory of meaning and is based on a methodological realism. Suhrawardi's denial of the peripatetic theory of definition, that they are essentially combination of genus and species, is akin to anti-realism as in Brouwer's intuitionism. 3- Suhrawardi's considerations in the field of logic may be related to the use of logic in the Illuminationist approach, rather than to the formal structure of logic, which in the latter case, as some contemporary logicians have shown, would present problems. These considerations would be similar to those that exist in intuitionism regarding the use of existential propositions or negative propositions, without the aforementioned considerations demanding the elimination of these propositional forms from the formal structure of logic. This approach is consistent with the general view of Illuminationist philosophy as well as intuitionism in restricting the dominion of formal logic.

References

- Aminrazavi, Mehdi, 2013 [1997], *Suhrawardi and the School of Illumination*, New York: Routledge.
- Ardeshir M. 2008, *Brouwer's notion of intuition and theory of knowledge by presence*. In: van Atten M., Boldini P., Bourdeau M., Heinzmann G. (eds) *One Hundred Years of Intuitionism (1907–2007)*. Birkhäuser Basel .
- Brouwer, L.E.J. (2017) *Unreliability of the logical principles*. Translation and introduction by M. van Atten and G. Sundholm. *History and Philosophy of Logic*, 38(1): 24–47 .
- Corbin, Henry, 1971, *Sohravardi et les Platoniciens de Perse*, Paris: Gallimard [vol. 2 of Henry Corbin, (1971–72), *En Islam iranien*, 4 vols, Paris: Gallimard]
- Dummett, M. 1991, *The Logical Basis of Metaphysics*. London, Duckworth.
- Dummett, M. 2000 *„Elements of Intuitionism*. Oxford University Press.
- Griffel, Frank 2021. *The Formation of Post-Classical Philosophy in Islam*. New York: Oxford University Press
- Heyting, A. 1930, *Sur la logique intuitionniste*. Académie Royale de Belgique, *Bulletin de la Classe des Sciences*, 16:957–963.
- Kaukua, Jari (2020). *I'tibārī Concepts in Suhrawardī: The Case of Substance*. *Oriens: Journal of Philosophy, Theology and Science in Islamic Societies*, 48 (1-2), 40-66.
- Kaukua, Jari, 2013, "Suhrawardī's Knowledge as Presence in Context," in Sylvia Akar, Jaakko Hämeen-Anttila and Inka Nokso-Koivisto (eds), *Travelling through Time*, Helsinki: Finnish Oriental Society, 309–324.
- 2011—, "I in the Light of God: Selfhood and Self-Awareness in Suhrawardī's *Hikmat al-ishraq*," in *The Age of Averroes: Arabic Philosophy in the Sixth/Twelfth Century*, Peter Adamson (ed.), London: Warburg Institute, Turin: Nino Aragno Editore, 141–157.

- Louchakova-Schwartz, Olga, 2015. A Phenomenological Approach to Illuminationist Philosophy: Suhrawardī's Nūr Mujarrad and Husserl's Reduction. *Philosophy East and West*. 65 (4):1052–1081.
- Louchakova-Schwartz, Olga, 2019. The Way into Transcendental Philosophy from the Argument in Suhrawardī's Philosophy of Illumination. *Open Theology*, vol. 5, no. 1, pp. 278–298 .
- Al-Mas'oudi, 2015, "Al-Mabaheth va Al-Shukuk,, in Shihadeh, Ayman, 2015, *Doubts on Avicenna*, Brill. pp. 195-288
- Nasr, Seyyed Hossein 1963. 'Shihāb al-Dīn Suhrawardī Maqtūl'. 372–398 in M.M. Sharif (ed.), *A History of Muslim Philosophy with Short Accounts of Other Disciplines and the Modern Renaissance in Muslim Lands*, vol. 1 (Wiesbaden: Otto Harrassowitz) .
- Nasr, Seyyed Hossein 1964. *Three Muslim Sages: Avicenna—Suhrawardī—Ibn 'Arabī*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Shafiei, M. 2018 *Meaning and Intentionality; A Dialogical Approach*, London: College Publications.
- Suhrewardi, 1999, *The Philosophy of Illumination. A New Critical Edition of the Text of Hikmat al-Ishraq, with English trans., notes, commentary and intro.* John Walbridge and Hossein Ziai, Provo, UT: Brigham Young University Press.
- Ziai, Hossein, 1990, *Knowledge and Illumination: A Study of Suhrawardī's Hikmat al-Ishraq*, Atlanta, GA: Scholars Press.

وب سایت مجله

دوفصلنامه علمی جاویدان خرد

دوره ۲۲ - شماره اول - پیاپی ۴۷

شابای الکترونیکی: ۶۱۴۰-۲۶۷۶

مقایسه روش‌شناسی فلسفه اشراق با منطق شهودگرا

محمد شفيعی

دکترای فلسفه از دانشگاه پانتون - سورین. (shafiee@irip.ac.ir)

چکیده

علمی - پژوهشی

در این مقاله در پی آشکارسازی بصیرت‌های تازه‌ای در مورد روش‌شناسی فلسفه اشراق با نظر به برخی اصول و قواعد ویژه این مکتب هستیم. در این راستا مشابهت‌های جالب توجهی با منطق شهودگرا و مبانی فلسفی آن مشاهده می‌شود. در این مقاله، بعد از بحثی در مورد این ادعا که هر دوی این دیدگاه‌ها مبتنی بر رویکرد آگاهی‌محور هستند به تحلیل موردی شباهت‌های مذکور می‌پردازیم. مولدی که در این مقاله در راستای مذکور مطرح شده و مورد بحث قرار می‌گیرند به قرار زیرند: ۱- «علم حضوری» در فلسفه اشراق متناظر است با «شهود» در فلسفه شهودگرایی برائوئر؛ همچنین منطق مربوط است به علم حصولی و در علم حضوری کاربردی ندارد، چنان‌که بر پایه دیدگاه برائوئر، شهود اولیه بی‌زبان است و ریاضیات به عنوان علمی برساخته شده از شهود مستقل از منطق است. ۲- مفهوم «اعتبار عقلی» در دیدگاه‌های سهروردی مبنی بر اعتباری بودن مفاهیم فلسفی مانند وجود، وحدت، امکان، صفت، عدد، ... نزدیک به مفهوم «استعلایی» در معنای کانتی، و یا دقیق‌تر، در معنای هوسرلی، است. اعتباری بودن مقولات نیز نزد سهروردی دال بر فعال بودن ذهن و منفعل صرف نبودن آن در مفصل‌بندی اعیان است، چنان‌که برائوئر ذهن آفریننده را سازنده و نه صرف‌اکشف‌کننده می‌داند. نظریه مشابهی تعریف مبتنی است بر مرکب بودن معانی در عالم خارج از ذهن از جنس و فصل که مستقل از ذهن در عالم خارج وجود دارند. این دیدگاه با نظریه تصویری معنی و واقع‌گرایی روش‌شناختی قرابت دارد. انکار ترکیب معانی از جنس و فصل در عالم خارج و انکار نظریه مشابهی تعریف از سوی سهروردی نزدیک است با ضدواقع‌گرایی در شهودگرایی برائوئر. ۳- ملاحظات سهروردی در حوزه منطق می‌تواند مربوط به کاربرد منطق در رویکرد اشراقی باشد نه ساختار صوری منطق، که در صورت اخیر همانطور که بعضی منتقدان معاصر نشان داده‌اند معضلاتی بروز خواهد کرد. این ملاحظات شبیه ملاحظات خواهد بود که در شهودگرایی نسبت به کاربرد گزاره جزئی یا گزاره سلبی وجود دارد بدون اینکه ملاحظات مزبور به معنای حذف این فرم‌های گزاره‌ای از ساختار صوری منطق باشد. این رویکرد با دیدگاه کلی فلسفه اشراق و نیز شهودگرایی در تحدید و تقیید منطق صوری همخوان است.

کلیدواژه‌ها: سهروردی، فلسفه اشراق، شهودگرایی، منطق، پادواقع‌گرایی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۲ - تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۹/۱۲ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۸ - تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۹/۲۰

شفيعی، محمد؛ (۱۴۰۴) مقایسه روش‌شناسی فلسفه اشراق با منطق شهودگرا، *جاویدان خرد*، ۴۷ (۱)، ۲۹-۵۴.

<https://doi.org/10.22034/iw.2025.544876.1847>

This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

مقدمه

فلسفه اشراق یکی از مکاتب مهم فلسفه اسلامی است و بعد از گذشت قرن‌ها همچنان وجوه بالقوه‌ای دارد که مستعد پژوهش و آشکارسازی است. سهروردی ابتدای کتاب حکمه الاشراق خویش را به مباحث منطقی اختصاص می‌دهد و در آنجا به نوآوری‌هایی در مسائل منطقی دست زده و برخی دیدگاه‌های منطق مرسوم ارسطویی را به چالش می‌کشد. اما به جز این در قسمت‌های بعدی حکمه الاشراق و نیز دیگر آثار اشراقی این فیلسوف قواعد و اصولی مطرح می‌شوند که با تعمق در آنها می‌توان دریافت در علم منطق نیز ذی مدخل هستند. از مهمترین این اصول، فارغ از اینکه صراحتاً ذیل بحث منطق مطرح شده باشد یا نه، می‌توان به بحث علم حضوری، اعتبار عقلی بودن مقولات، ایده ضرورت بتاته و چند قاعده و نظریه دیگر اشاره کرد.

مبنای اصلی این تفاوت‌ها را باید در روش شناسی فلسفه اشراق جست که اساساً متفاوت از روش شناسی فلسفه مشاء است. در این مقاله نشان می‌دهیم که سهروردی فلسفه‌ای آگاهی محور را بسط می‌دهد و استدلال‌های خاص اشراقی سهروردی منطبق با منطقی هستند که در هماهنگی با این رویکرد فلسفی است، خواه اصول به کار رفته در این استدلال ذیل بخش منطق آثار سهروردی تصریح شده باشند خواه نه.

ما بر آنیم با تاکید بر اصول روشی مضمّن در این قواعد و استدلال‌های خاص اشراقی بصیرت‌های تازه‌ای در مورد کل نظام فلسفه اشراق آشکار می‌شود و همچنین تفسیر مناسبتری از بحث انتقادی خاص سهروردی در منطق به دست داده می‌شود. در این راستا مشابهت‌های جالب توجهی با منطق شهودگرایانه^۱ (یا منطق شهودگرا یا آنگونه که بعضاً در فارسی ترجمه شده منطق شهودی)، و مبانی فلسفی آن به خصوص دیدگاه پادواقع‌گرایانه^۲ به منطق خود را نشان می‌دهد، مبانی‌ای که آنها نیز ریشه در دیدگاه‌های آگاهی محور دارند. مقابله این نظریات معاصر با منطق مفروض در پس استدلال‌های اشراقی سهروردی نکات فلسفی مهمی را از هر دو طرف آشکار می‌کند.

پیشینه پژوهش

تا کنون آثار چندی در زمینه صورتبندی آرای منطقی سهروردی منتشر شده است که در اینجا مختصراً به ذکر آنها می‌پردازیم. مقاله حاضر البته به دلیلی که در ادامه توضیح می‌دهیم انگیزه‌ای متفاوت از کارهای مزبور را دنبال می‌کند.

1. Intuitionistic logic

2. Anti-Realist

از کارهایی که تا کنون در مورد صورت‌بندی بخش منطق آثار سهروردی انجام شده است مهمتر از همه باید به (عظیمی، ۱۳۹۸) اشاره کرد که شامل شرح مفصلی بر بندهای منطقی کتاب حکمه الاشراق است. این اثر علیرغم اهمیت و فایده آن در جای خود رویکردی متفاوت با پژوهش حاضر دارد، چرا که اولاً محدود به مباحث مطرح شده در بخش منطق است و همچنین معطوف به تبیین این نکات منطقی ذیل دیدگاه کلی فلسفه اشراق، یعنی به زعم ما روش‌شناسی آگاهی‌محور، نیست و از این رو هر چند نوآوری‌های سهروردی را مورد بحث قرار می‌دهد چندان معطوف به واکاوی مبانی فلسفی این نوآوری‌ها نیست. همچنین در صورت‌بندی نکات منطقی همچنان در چارچوب منطق سنتی پیش می‌رود و وارد بحث‌های تطبیقی با منطق‌های جدید نمی‌شود. اثر دیگری که در زمینه مورد بحث ما اخیراً منتشر شده است و باید به آن اشاره کرد (مبلغ، ۱۳۹۸) است. در این کتاب اتفاقاً نویسنده در پی تحلیل ساختار منطقی فلسفه اشراق است و از این حیث به نظر می‌رسد همراستا با پژوهش حاضر باشد. اما به دلیل عمده‌ای که ذیلاً بیان می‌کنیم این کتاب مسیر دیگری را طی می‌کند. نویسنده علیرغم اینکه در ابتدای کتاب تظنن خویش را به اینکه فلسفه سهروردی فلسفه‌ای آگاهی‌محور است نشان می‌دهد، در ادامه در توضیح ساختار منطق منبث از فلسفه او آزادانه از آرای مکاتب فلسفی بعد از وی به خصوص فلسفه‌های وجود‌محور کمک می‌گیرد و در واقع عمده ارجاعات او به این دیدگاه است. بنابراین منطقی که نهایتاً در پی ارائه آن است منطق خاص فلسفه اشراق نیست و از آن رو که شامل بحث‌های فنی نیز نمی‌شود، نتیجه بیشتر شرحی بر معرفت‌شناسی اصالت وجودی است.

ساختار مقاله حاضر به قرار زیر خواهد بود:

در بخش اول، به توضیح و تحلیل روش‌شناسی سهروردی یعنی رویکرد آگاهی‌محور و تبعات کلی این دیدگاه در حوزه مبانی منطق می‌پردازیم. در این بخش همچنین به مرور مختصر تفاسیر موجود از فلسفه سهروردی و نسبت تفسیر خاص ما با بحث‌های جاری در حوزه سهروردی شناسی خواهیم پرداخت.

در بخش دوم معرفی مختصری از منطق شهودگرا و مبانی فلسفی آن‌گونه که در آثار براونر^۱ و هیتینگ^۲ مطرح شده است ارائه می‌کنیم.

در بخش سوم مقاله، اهم اصول و قواعدی از فلسفه اشراق که می‌توان نشان داد در ارتباط با مبانی

1. Brouwer

2. Heyting

منطق است از آثار اشراقی سهروردی استخراج می‌گردد و در هر مورد با جنبه‌های فلسفی منطق شهودگرا مورد بررسی تطبیقی قرار می‌گیرد.

فلسفه اشراق همچون فلسفه‌ای آگاهی محور

می‌دانیم که فلسفه اشراق در جریانهای فکری بعد از قرن ششم به طور قابل توجهی اثرگذار بوده است. اما این اثرگذاری عمدتاً محدود به ایران و هند می‌شود و به دلایلی آرای سهروردی در مغرب عالم اسلام ناشناخته می‌ماند. همچنین آثار سهروردی برخلاف برخی دیگر از اندیشمندان برجسته عالم اسلام همچون غزالی یا ابن رشد به اروپای قرون وسطی و عصر رنسانس منتقل نمی‌شود و تنها در دوران جدید است که آثار او در غرب معرفی شده و مورد پژوهش قرار گرفته است؛ جریانی که آغاز آن عمدتاً به تبعات هانری کربن بر می‌گردد. در دوران معاصر دو جریان تفسیری عمده از مکتب اشراق را می‌توان مشاهده کرد. جریان اولیه و متأثر از رویکرد کربن، دیدگاهی است که از آرای سهروردی خوانشی رمزگرایانه و باطنی ارائه می‌دهد و بر جنبه‌های عرفانی فلسفه سهروردی بیشتر تأکید می‌کند تا بر جنبه‌های استدلالی و منطقی. این جریان که هم اکنون نیز توسط برخی پژوهشگران پیگیری می‌شود، آرای سهروردی را در ارتباط با آیین‌های گنوسیستی و آنچه حکمت باستانی ایرانی خوانده می‌شود شرح و تبیین می‌کند. از مهمترین آثار این جریان می‌توان کارهای زیر را بر شمرد: (Corbin: 1971)، (Nasr: 1963) و (Amin Razavi 1997) (1964, 52-82).

جریان متأخرتر آرای سهروردی را همچون فلسفه‌ای نظام مند می‌بیند که می‌تواند مورد پژوهش و بسط تحلیلی و انتقادی قرار گیرد. مطابق این دیدگاه فلسفه اشراق متضمن ایده‌ها و بصیرت‌های بنیادین در حوزه‌های معرفت‌شناسی، نظریه ادراک، متافیزیک و برخی دیگر از حوزه‌های فلسفه است و پژوهش در فلسفه اشراق در بحث‌های معاصر در این حوزه‌ها نیز مرتبط و تاثیرگذار خواهد بود. این جریان به خصوص در دو دهه اخیر مورد اقبال قرار گرفته است.^۱ از پژوهشگران مهم این جریان می‌توان به جان والبریج، فرانک گریفل و یاری کائوکونا اشاره کرد. از آثار عمده این جریان می‌توان کارهای زیر را بر شمرد: (Walbridge and Ziai 1999)، (Walbridge 2000; 2001)، (Walbridge 2000; 2001)، (Kaukua 2011; 2013; 2022)، (Sinai 2016)، (Benevich 2019; 2020) و (Griffel 2021).

قرائت ما هماهنگ با این رویکرد اخیر است. ادعای ما این است که مسئله روش در فلسفه سهروردی اهمیت اساسی دارد. به عبارتی فلسفه او صرفاً متشکل از آموزه‌هایی درباره هستی و اعیان نیست بلکه ارائه

۱. برای مروری اجمالی بر دو جریان فوق‌نک (Kaukua 2022).

دهنده روشی جهت شناخت پدیده هاست. در همین راستا معرفت‌شناسی از ارکان اصلی فلسفه اشراق است. پژوهش حاضر هم در راستای تحلیل منطق سهروردی در ارتباط با معرفت‌شناسی اوست. اما روش فلسفه اشراق بر طبق دیدگاهی که در این مقاله در تبیین آن می‌کوشیم روش آگاهی‌محور است: روش فلسفی‌ای را که نقطه عزیمت خود را آگاهی قرار می‌دهد و به دنبال استخراج مفاهیم روشی و بنیان‌های نظام خود از ساحت آگاهی است، فلسفه آگاهی‌محور می‌نامیم. این روش در برابر روش‌هایی قرار می‌گیرد که آغازگه خود را امر واقع قرار می‌دهد یا آنکه از وجود شروع می‌کند و در پی تبیین بقیه امور در ذیل وجود است.

این فلسفه را خردگری هم می‌توان نامید اگر توجه کنیم که منظورمان خردگرایی روش‌شناختی است نه لزوماً باور به اولویت متافیزیکی خرد و همچنین اینکه مفهوم وسیعی از خرد مد نظر است نه صرفاً محاسبه‌گری. بدین معنا ادعای ما این است که فلسفه سهروردی فلسفه‌ای خردگراست.

در رویکرد مورد بحث، خودآگاهی صرفاً ذیل بحث علم النفس و همچون نکته‌ای برای اثبات مجرد نفس مطرح نمی‌شود، بلکه خودآگاهی مبنای هرگونه شناخت است و از این رو جایگاه بنیادین روش‌شناختی دارد و اصل راهنمای کل پژوهش فلسفی است. مطابق با چنین رویکردی است که سهروردی نفس یا خود را به مثابه مصدر آگاهی یا صرف خودآگاهی تعریف می‌کند. اهمیت این تعریف وقتی معلوم می‌شود که آن را با تعاریف رایج در سنت‌های اندیشگی زمان سهروردی از نفس مقایسه کنیم، تعاریفی که عمدتاً نفس را یا به مثابه مرکز امیال و رذایل معرفی می‌کنند یا به مثابه مدبر یا کمال اول بدن. منظور ما البته این نیست که فلاسفه پیش از سهروردی به موضوع آگاهی است توجه نداشتند یا منکر ارتباط نفس با آگاهی بودند، بلکه بحث بر سر تقلیل ناپذیر شمردن آگاهی و متناظرآ بنیادین دانستن نفس با توصیف آن به مثابه خودآگاهی است. البته بازنگری در مفهوم نفس پیشتر از جانب غزالی آغاز شده بود و آثار او زمینه را برای رشد دیدگاه آگاهی‌محور فراهم کرد. از آنجا که در این مورد در جای دیگر ضمن بحث از آرای افضل الدین کاشانی مختصراً توضیح داده ایم (شفیعی ۱۴۰۲)، اینجا وارد بحث تاریخی مربوط به زمینه‌های جریان اندیشه آگاهی‌محور در تمدن اسلامی نمی‌شویم. هر چند بحث ما در مقاله مزبور هم به هیچ وجه مکفی نیست و تنها خطوط کلی مسیری را ترسیم می‌کند که شایسته است در کارهای بعد مورد پژوهش و تحلیل قرار گیرد.

پیوند نور و آگاهی در فلسفه اشراق مشخص و مورد اجماع است. سهروردی نظام فلسفی خود را، در بخش دوم کتاب حکمت الاشراق و بعد از مباحث انتقادی مقدماتی، با این بیان آغاز می‌کند که اگر در

هستی چیزی باشد که بی نیاز از تعریف باشد آن همانا ظاهر است و هیچ چیز ظاهرتر از نور نیست (۱۰۷)^۱ (سهروردی ۱۳۸۰، ص. ۱۰۶). این شیوه ورود به بحث البته اولویت معرفت شناسی و روش شناسی را در رویکرد سهروردی نشان می دهد. یعنی آغاز راه از جایی است که برای آگاهی ظاهر و آشکار باشد. آگاهی خود از آن رو که در پیوند با ظهور است به مثابه مرتبه ای از نور فهمیده می شود و موجود خودآگاه به مثابه نور مجرد معرفی می شود (۱۱۴) (سهروردی ۱۳۸۰، ص. ۱۱۰). همانطور که گفتیم خودآگاهی برای من انسان خصوصیتی در کنار دیگر خصوصیت ها نیست بلکه مقوم هستی اوست:

لیس لک ان تقول انیتی شیء یلزمه الظهور فیکون ذلک الشیء خفیافی نفسه بل هی نفس الظهور و النوریه (۱۱۸) (سهروردی ۱۳۸۰، ص. ۱۱۴).

درست نیست که بگویی من بودگی من چیزی است که ظاهر بودن لازمه آن است چنانکه گویی آن چیز [یعنی من] به خودی خود پنهان است [و خصوصیتی دارد که آن را آشکار می کند] بلکه من بودن خود آشکارگی و نوریت است.

سهروردی در مواضع متعدد بیان می کند که مقوم نفس، یا من، ادراک خود است و از این رو ماهیتش صرف وجودش است (سهروردی، ۱۳۸۸، ب، ص. ۲۸۳). این نکته که اگر خودآگاهی را ملاک من بودن قرار دهیم در این صورت ماهیت من همان هستی اش خواهد بود، یا به عبارت دیگر هستی من مقدم بر هر ماهیتی خواهد بود که به آن نسبت دهیم، نکته ای است که برخی دیگر اندیشمندان با دیدگاه سوپرتکتیویستی به آن توجه کرده و مورد بحث قرار داده اند. این نکته در آثار سهروردی جایگاه محوری دارد. سهروردی امکان شناخت خود فارغ از ماهیت یعنی فارغ از مفاهیم و مقولات پیشینی را به عنوان نمونه اعلایی از شناخت در نظر می گیرد. از اینجا ایده علم حضوری پیش کشیده می شود. این موضوع اخیر به نوبه خود نتایج بنیادینی در مورد مفهوم علم و چگونگی آن خواهد داشت. حتی اگر علم حضوری نوعی از علم در کنار دیگر انواع بود، بازنگری ای در آن مفهوم از علم که آن را گونه ای تصویر ذهنی یا کیفیتی نفسانی می فهمد ضروری می بود، در حالیکه سهروردی نشان می دهد علم حضوری نمونه اعلی شناخت است چرا که موجودی که به خود شناخت ندارد هیچ شناخت دیگری نیز نمی تواند داشته باشد (۱۲۲) (سهروردی ۱۳۸۰، ص. ۱۱۸).

از اینجا خطوط کلی نظریه معرفت در فلسفه اشراق ترسیم می شود. از آنجا که این بحث مدخلی است بر دیدگاه اشراقی نسبت به منطق، در بخش بعدی به طور مختصر به آن می پردازیم.

۱. در ارجاع به کتاب حکمت الاشراق، علاوه بر شماره صفحه مزبور در نسخه مورد استفاده، به منظور سهولت مراجعه به متن در ویرایش ها و ترجمه های مختلف شماره بند مربوطه را نیز آورده ایم.

نظریه معرفت در فلسفه آگاهی محور

مطابق یک استعاره دیرپا و رایج، نفس یا ذهن به مثابه ظرفی فهمیده می‌شود که دانش همچون محتوایی در آن انباشته می‌گردد. یا مطابق نسخه‌ای دیگر از این استعاره، ذهن لوحی است که تصوراتی بر آن نقش می‌بندد و اگر این تصورات منطبق با امر خارجی باشد شناخت به حساب می‌آید و آن باور یا محتوای ذهنی صادق به شمار می‌آید. البته صدق به طور خاص در مورد نوعی خاص از محتوای ذهنی، متناظر با تصدیق یا حکم، به کار می‌رود، اما ایده تطابق در حالت کلی جزئی از قرائت مذکور از چیستی نفس و شناخت است. اما اگر نفس را خودآگاهی محض بدانیم و مقوم هستی آن را خودپیدایی و گشودگی اش به سوی ظهور بدانیم تلقی فوق را ناکارآمد یا دستکم بسیار ناقص خواهیم یافت.

اگر این امر مهم را در نظر بگیریم که من به خودش مستقیماً آگاهی دارد نه به وساطت تصویر، بیشتر مهبای پذیرش این امر خواهیم بود که من حتی از بدن نیز بدواً بدینگونه آگاه است نه به وسیله انطباع تصویری از بدن در نفس، و به همین نحو بازه مهمی از شناخت انسان شناخت حضوری است و نه حصول امری ثالث در نفس. این دیدگاه اخیر موضعی است که سهروردی اتخاذ می‌کند و با طرح علم حضوری نظریه‌ای درباره چیستی معرفت معرفی می‌کند. این دیدگاه البته بدون سابقه نیست و از مسائل مهم مورد اختلاف در فضای فکری پساغزالی بوده است. از کسانی که به نقد نظریه انطباعی معرفت پرداخته اند مهمتر از همه باید به ابوالبرکات بغدادی (درگذشته حدود ۵۵۰ ه. ق.)، صاحب کتاب المعبر، و شرف‌الدین مسعودی (زنده در ۵۸۵ ه. ق.) صاحب کتاب المباحث و الشکوک اشاره کرد. در برابر اینان فیلسوفان مشائی به دفاع از دیدگاه ابن سینا پرداخته و ایراداتی به نظریه معرفت حضوری وارد کرده اند، مثل کار ابن سهلان ساوی در کتاب نهج التقدیس. سهروردی دستکم با آرای بغدادی و ساوی آشنا بوده است (و بعید است با آرای مسعودی آشنا نباشد هر چند شواهد تاریخی برای این موضوع در دست نیست و در کل اطلاعاتی که از زندگی مسعودی داریم خالی از ابهام و تناقض نیست).

به هر حال علیرغم چالش‌ها، نکته اصلی اینجاست که با اتخاذ ایده حضور برای تبیین شناخت رویکرد جدیدی به موضوع گشوده می‌شود که مسائل پیشین می‌بایست مطابق این رویکرد مورد تحلیل و واکاوی قرار گیرند. بدین طریق بصیرت‌های تازه‌ای از چیستی و چگونگی شناخت به دست می‌آید که در نظریه پیشین مغفول بودند. سهروردی این دیدگاه را هم در مورد ادراک حسی، به طور خاص ادراک بصری (۱۰۳) (سهروردی ۱۳۸۰، ص. ۱۰۰)، و هم در مورد معرفت به نفس (۱۱۵) (سهروردی ۱۳۸۰، ص. ۱۱۱) و هم در مورد تبیین علم الهی (۱۶۰-۱۶۱-۱۶۲) (سهروردی ۱۳۸۰، ص. ۱۵۰-۱۵۳) مفصلاً مورد بحث قرار

می‌دهد. بسط این موضوعات البته هدف این مقاله نیست و ما متمرکز به تبعات این دیدگاه در حوزه منطق و فلسفه منطق خواهیم بود. از این رو در بخش بعد به تحلیل مفاهیمی که مستقیماً به منطق مربوط می‌شوند، همچون صدق و اثبات، از دیدگاه نظریه مورد بحث خواهیم پرداخت.

رویکرد آگاهی محور و منطق

همانطور که اشاره کردیم در رویکرد آگاهی محور روش شناسی دارای محوریت ویژه است چرا که موضوع صرفاً بر سر ترسیم مجموعه‌ای از واقعیت‌ها نیست بلکه این است که آگاهی چگونه بدان واقعیات می‌رسد. این نحوه رسیدن در ادبیات سهروردی نهایتاً در ایده حضور و ذوق بیان می‌شود. حال اگر منطق در یک تعریف غیر دقیق اولیه با حرکت از مجهول به معلوم سر و کار داشته باشد می‌توان انتظار داشت که دیدگاه آگاهی محور ملاحظات ویژه‌ای در مورد ساختار و کارکرد منطق داشته باشد.

یکی از مهمترین مفاهیم منطق صدق است. دیدیم که در دیدگاهی صدق به مثابه مطابقت با واقع فهمیده می‌شود. اما از دیدگاه مورد بحث ما صدق نهایتاً باید ریشه در تجربه داشته باشد، از این رو مولفه‌های تجربه معرفت بخش به لحاظ مفهومی مقدم بر مفهوم صدق خواهند بود؛ به طور خاص شهود و اثبات در تحلیل نسبت به صدق اولویت خواهند داشت. از این مساله نتیجه می‌شود که نمی‌توان از صدق یک گزاره صحبت کرد بدون اینکه نحوه رسیدن به صدق آن مشخص باشد. این موضوع ملاحظات در مورد بعضی از قواعد منطق و همچنین بعضی از فرمهای گزاره‌ای در پی خواهد داشت. در ادامه به این موارد خواهیم پرداخت.

پیش از ورود به بحث‌های موردی، معرفی‌ای از منطق شهودگرا به عمل خواهیم آورد که منطقی است که در راستای رویکرد آگاهی محور شکل گرفته است. بررسی تطبیقی بین این منطق و آرای سهروردی بصیرت‌های مضمیر در دو دیدگاه را آشکارتر خواهد کرد به خصوص که منطق شهودگرا از یک ساختار صوری دقیق برخوردار است و توانایی صورت بندی صریح تری از برخی آرای سهروردی به دست می‌دهد. از سوی دیگر در نظر داشتن بصیرت‌های فلسفه اشراق در مورد منطق به تبیین مبانی فلسفی منطق شهودگرا یاری خواهد رساند.

معرفی منطق شهودگرا

منطق شهودگرا ریشه در آرای ریاضیدان هلندی براونر (۱۹۶۶-۱۸۸۱) و پروژه او در مبانی ریاضیات موسوم به شهودگرایی دارد. منطق شهودگرا در معدود آثار فارسی که در این زمینه منتشر شده است گاه منطق شهودی هم ترجمه شده است، اما در کنار اینکه "شهودگرایانه" ترجمه دقیقتری برای intuitionistic است، تا "شهودی" که برای intuitive مناسبتر است، باید توجه داشت که منظور بدواً

این نیست که اینجا نوعی از منطق خواهیم داشت که اصول و قواعد آن به طور سراسر شهودی اند. این نام از ارتباط با ریاضیات شهودگرا نشأت گرفته است و ریاضیات شهودگرا هم به خاطر آغاز از شهود محض چنین نامیده می‌شود.

ریاضیات شهودگرایانه مبتنی بر دو عمل شهودگرایی است. اولی التفات به شهود محض و خالی از محتوا است که همانا شهود گذر زمان است. نتیجه این التفات و تعمق "تجزیه یک لحظه زندگی به دو چیز جدا [ست] که یکی جای خود را به دیگری می‌دهد". بدین سان آگاهی به ایده دوئیت می‌رسد. این ایده شهود پایه‌ای ریاضیات است (فان آتن ۱۳۸۷، ص. ۲۸). عمل دوم امکان تولید هویت جدید به طور آزادانه بر مبنای هویت پیشین است. طبیعتاً اینجا اعداد طبیعی و توابع مختلف به ترتیب معرفی می‌شوند؛ اما ایده‌ای که ویژه ریاضیات شهودگراست مفهوم دنباله‌های انتخاب است که براونر معرفی می‌کند و برخی اثبات‌های خاص را بر اساس آن صورتبندی می‌کند. فاعل این اعمال را براونر ذهن آفریننده می‌خواند، که عنوانی دیگر است برای نفس خودآگاه، برای تأکید بر اینکه در اینجا از کارکردی روانشناختی سخن گفته نمی‌شود.

ریاضیات شهودگرا بخشی از ریاضیات کلاسیک را در بر ندارد. برای برخی بخش‌های دیگر هم در عین پذیرش نتایج، برهان‌های خاص خود را ارائه می‌کند. براونر (Brouwer: 2017) از اعتمادناپذیری قواعد منطق سخن می‌گوید. به طور خاص او کاربرد اصل طرد شق ثالث در ریاضیات را نقد می‌کند. مطابق این اصل برای هر گزاره دلخواه خود آن گزاره یا نفی آن صادق است. این مسئله برای اموری که از پیش متعین شده‌اند مشکلی ایجاد نمی‌کند اما برای فعالیت تعیین بخش آگاهی، آنجا که اعیان می‌بایست با ارجاع نهایی به حقایق پیشین و نهایتاً شهود اولیه معرفی شوند اطلاق صدق به طور پیشاپیش مشکل ساز خواهد بود.^۱ یکی از اصول مرتبط با اصل طرد شق ثالث قضیه زیر از منطق کلاسیک است:

$$\sim\sim P \rightarrow P$$

مطابق قضیه فوق دوبار نفی متوالی معادل ایجاب است. این قضیه هم به همان دلیل فوق از منظر شهودگرایی رد می‌شود. اگر حوزه منطق کلی است یعنی فقط شامل امور تعیین یافته نمی‌شود چگونه می‌توان دوبار نفی را جایگزین ایجاب کرد که بدواً بیانگر اثبات و تجربه یک پدیده است؟

شاگرد سابق براونر، هیتینگ در سال ۱۹۳۰ منطق شهودگرا را معرفی کرد با این قصد که منطقی

۱. برای بحثی پیرامون جنبه‌های فلسفی این اصل و نیز نقد شهودگرایانه به آن نک (شفیعی و مسگری ۱۳۹۷).

منطبق با دغدغه‌های شهودگرایانه و به نوعی اعتمادپذیر باشد. این منطق اصل طردشق ثالث و به تبع آن بخشی از منطق کلاسیک را کنار می‌گذارد. از مهمترین قضایای کنار گذاشته شده اصل حذف طرد مضاعف است که از اصل طردشق ثالث و اصل انفجار (اصلی که می‌گوید از تناقض هر چیزی نتیجه می‌شود) به دست می‌آید. هیتینگ اصل انفجار را می‌پذیرد اما برخی از شهودگرایان این اصل را نیز رد می‌کنند، گرچه که آنچه امروز منطق شهودگرا نامیده می‌شود همان منطقی است که هیتینگ معرفی کرده است. برای بحثی در مورد تاریخ شکل‌گیری منطق شهودگرا نگاه کنید به (van Atten: 2014). برای آشنایی تکنیکی اولیه و در عین حال جامع از منطق شهودگرا (Mints: 2000) مرجع مفیدی است. در زبان فارسی به غیر از کتاب (فان آتن: ۱۳۸۷) که شامل معرفی مفصل فلسفه شهودگرایی می‌شود، (نبوی و دیگران: ۱۳۹۱) و نیز بخش مربوطه در (فلاحی: ۱۳۸۵) شامل مطالب مفیدی در مورد انگیزه‌های فلسفی و منطقی منطق شهودگرا هستند.

گفتیم که شاخصه اصلی منطق شهودگرا در مقایسه با منطق کلاسیک کنار گذاشتن اصل موضوع طردشق ثالث است، و البته به تبع آن کنار گذاشته شدن بخش نامحدودی از قضایای منطق کلاسیک. در ابتدا برخی منطقدانان تصور کردند با کنار گذاشتن اصل طردشق ثالث، منطق شهودگرا به جای منطق دو ارزشی یک منطق چند ارزشی خواهد بود و تلاش کردند توابع ارزش مربوط به ادات‌های منطقی را برای منطق شهودگرا به دست آورند. اما گودل (Gödel: 1932) ثابت کرد که منطق شهودگرا نمی‌تواند یک دلالت‌شناسی متناهی-ارزشی داشته باشد. این مسئله یافتن دلالت‌شناسی مناسب برای منطق شهودگرا را به موضوعی جالب توجه برای ریاضیدانان و منطقدانان تبدیل کرد. امروزه چندین نظام سمانتیکی و تفسیر برای منطق شهودگرا ارائه شده است. مهمترین آنها بدین قرارند: جبر هیتینگ، منطق گفتگویی، تفسیر دیالکتیکای گودل، سمانتیک کریپکی^۱ و سمانتیک بث^۲. برخی از این نظام‌های برای اعمال در منطق‌های دیگر نیز بسط داده شدند.^۳

هر چند در بدو امر ممکن است به نظر آید کنار گذاشتن یک اصل تغییر چندان عمده‌ای نیست اما آشکار شد که این موضوع نتایج بسیار مهمی در پی دارد؛ نتایجی که اتفاقاً هم‌نوا با انگیزه اولیه برای کنار گذاشتن اصل طردشق ثالث هستند. در اینجا برخی از این نتایج را بر می‌شماریم:

۱. مقاله‌ای که کریپکی در آن دلالت‌شناسی خود را معرفی کرده است به فارسی ترجمه شده و همراه با برخی توضیحات مفید منتشر شده است: (بگلری ۱۳۹۷).

2. Beth

۳. برای آشنایی با برخی از این دلالت‌شناسی‌ها نک (شیرمحمدزاده ۱۳۹۹).

۱. منطق شهودگرا منطقی متناهی-ارزشی نیست و ادات‌های منطقی در آن نمی‌توانند به شکل تابع ارزشی بر روی مقادیر گسسته و متناهی تعریف شوند.
 ۲. چهار ادات اصلی منطق، بر خلاف منطق کلاسیک، قابل تعریف توسط یکدیگر نیستند. بنابراین معنای هر یک باید جداگانه تبیین شود.
 ۳. هیچ قضیه‌ای که ادات اصلی آن فصل باشد در منطق شهودگرا وجود ندارد مگر اینکه یکی از طرفین آن قضیه باشد. به عبارت دیگر نمی‌توان گفت الف یا ب درست است مگر اینکه پیشاپیش مشخص باشد کدام درست است.
 ۴. دیدگاه تابع ارزشی به معنی ادات‌های منطقی در واقع بسط نظریه شرایط صدقی معنی^۱ است که خود تعدیل و بسطی از نظریه تصویری معنی^۲ است. با رد اولی در منطق شهودگرا انگیزه و امکانات بیشتری برای روی آوردن به نظریات معنی دیگر فراهم می‌شود.
- نکته اول به خصوص مهم است چون نشان می‌دهد منطق شهودگرا مبتنی بر فرضی واقع‌گرایانه در مورد صدق و کذب گزاره‌های اتمی نیست. اینجا این توضیح لازم است که منظور از عدم ابتدا بر فرض واقع‌گرایی لزوماً انکار واقعیت صدق و کذب گزاره‌ها و قائل شدن به برساختی بودن صدق و کذب نیست. این البته می‌تواند یک قرائت باشد اما قرائت خنثی این است که، همانطور که برای فهم معنی یک گزاره لازم نیست به شرایط صدق یا کذب آن در واقعیت ارجاع دهیم و معنی داری یک گزاره مستلزم بالفعل یا صادق یا کاذب بودن آن در واقعیت نیست، فهم کارکرد یک ادات منطقی نیز که بر روی گزاره‌هایی اعمال می‌شود متوقف بر پیش کشیدن حالت‌های صدق یا کذب آن گزاره‌ها نیست. عدم اطلاق معنی تابع ارزشی (یا تابع صدقی^۳) به ادات‌های منطقی منطقدانان را به سمت معرفی تفسیر نظریه اثباتی^۴ از ادات‌های منطقی سوق داد. مطابق این تفسیر در یک استدلال منطقی وقتی ما از الف به ب می‌رسیم یعنی روشی داریم تا اثباتی را که از الف ممکن است داشته باشیم به اثباتی برای ب تبدیل کنیم. حال ادات‌های منطقی از روی نقشی که در این تبدیل دارند معنی‌دهی می‌شوند. به خاطر این اهمیت عمل اثبات مضمور در ماهیت منطق شهودگرا و اهمیت عمل آگاهی در آن به جای ارجاع به

1. Truth conditional theory of meaning
2. Picture theory of meaning
3. Truth-functional
4. Proof theoretical interpretation

روابط مصداقی، دامت^۱ گرایش مربوط به منطق شهودگرا را پادواقع‌گرایی^۲ می‌نامد. این اصطلاح می‌تواند مناسب باشد، با توجه به اینکه همانطور که گفتیم رویکرد آگاهی‌محور در مقابل واقع‌گرایی روش شناختی قرار می‌گیرد، مشروط بر اینکه توجه کنیم این گرایش هیچ استلزامی بر علیه واقع‌گرایی متافیزیکی ندارد. منظور از واقع‌گرایی روش شناختی ابتدای مولفه‌های معرفتی، همچون معنی، صدق، اثبات و... بر فرض خصوصیات و مفاهیم مربوط به امر واقع است. پادواقع‌گرایی این مولفه‌ها را بدون هیچ ارجاعی به وضع امور فرضی، به طور خاص آنچه در ادبیات معاصر مدل نامیده می‌شود، تعریف می‌کند. این دیدگاه به معنی انکار واقعیت نفس‌الامری در همه موارد نیست. از این رو پادواقع‌گرایی روش شناختی با واقع‌گرایی متافیزیکی منافاتی ندارد.

با این مقدمه در مورد منطق شهودگرا به تحلیل برخی اصول و قواعد فلسفه اشراق و تبیین آنها در موازنه با منطق شهودگرا می‌پردازیم.

نوآوری‌های سهروردی در حوزه قواعد عقلی

رویکرد ما در پژوهش حاضر، مهمتر از رجوع به آثار مشخصاً منطقی شیخ اشراق، تبیین روش فلسفی او و برجسته کردن برخی مولفه‌های معرفت‌شناسی او از جهت تاثیر احتمالی آنها بر منطق صوری است. از این رو فعلاً در این پژوهش حاضر به همه نوآوری‌ها و انتقادات سهروردی در رابطه با منطق سنتی نپرداختیم، کما اینکه در یک مقاله هم نمی‌توان از عهده این کار برآمد. آنچه در ادامه می‌آید برخی از آرای بنیادین و شاخص سهروردی است که تطبیق آنها با جنبه‌هایی از منطق شهودگرا موضوع بحث این مقاله در بخش‌های بعد خواهد بود.

علم حضوری

می‌دانیم که یکی از ایده‌های مهم سهروردی علم حضوری است. البته این ایده پیش از سهروردی نیز سابقه داشته و مهمتر از همه ابوالبرکات بغدادی درباره آن به تفصیل بحث کرده است. ریشه این نگاه را، همچنان که در مورد رویکرد آگاهی‌محور گفتیم، می‌توان به غزالی بازگرداند آنجا که از حضور بنیان‌های شناخت سخن می‌گوید که در اشراق نور الهی آشکار می‌شوند و حصول آنها محال است چون پیشاپیش حاضرند (غزالی ۱۴۲۴، ص. ۳۴-۳۵)^۳ (غزالی ۱۳۶۴، ص. ۴۸)^۱. بسط ایده علم حضوری این نتیجه

1. Dummett

2. Anti Realism

۳. "فان الاولیات لیست مطلوبه، فانها حاضره و الحاضر اذا طلب فقد" و در صفحه پیشین گفته است خود بعد از دو ماه شک به لطف نور خدا به ضروریات و اولیات رجوع کرده است [یعنی در پرتو اشراق الهی متوجه حضور بنیان‌های معرفتی شده است]: "ولم یکن ذلک بنظم

مهم را خواهد داشت که علم اساساً از مقوله کیفیت نیست، یعنی نوعی کیف نفسانی نیست که در شناسنده منطبق شود، بلکه نوعی اضافه است یعنی رابطه‌ای است بین شناسا و امر مورد شناخت^۱. این دیدگاه نتایج مهمی در نحوه علم خداوند به جزئیات دارد که جزو مسائل مهم عصر بوده است که البته موضوع ما در این مقاله نیست. از منظر معرفت‌شناسی، علم حضوری امکان شناخت غیر مفهومی را پیش می‌کشد و نیز اینکه در اینجا بین شناخت امر محسوس و امر معقول انفکاک وجود ندارد و هر دو جنبه‌هایی از تجربه شناخت‌اند^۲.

ایده علم حضوری با تجربه شخصی و انضمامی و همچنین با بحث ذوق در هم تنیده است. هر چند این درهم تنیدگی ممکن است به تمامی قابل تحلیل نباشد ولی در عین حال نتایج چشمگیری دارد که همه مسائلی را که در نظریات پیشین مورد تحلیل قرار می‌گرفته پوشش می‌دهد و مورد بازبینی قرار می‌دهد. مثلاً کارآمد بودن این نظریه که جسم ترکیبی از صورت و ماده است از این منظر می‌تواند مورد بازبینی قرار گیرد و رد این نظریه توسط سهروردی (۷۲) (سهروردی ۱۳۸۰، ص. ۷۴) بی‌ارتباط با ایده علم حضوری نیست. نظریه فوق در ارتباط با نظریه علم به مثابه کیف نفسانی است، چرا که مطابق با آن جسم از هیولی، که نهایتاً بی‌شکل و ناشناختنی است، و صورت تشکیل شده؛ و در شناخت تصویری از آن صورت در نفس منتقش می‌گردد. در حالیکه می‌توان از منظر سهروردی گفت که اموری وجود دارد که انسان، در تجربه‌ی شناخت از آن، نه صورتی از آن بلکه خود آن را می‌شناسد و این امور شامل بدن و ادراکات حسی نیز می‌شود. از طرف دیگر وجود امر کاملاً نامعقول، بر مبنای دیدگاه آگاهی‌محور، رد می‌شود.

ملاحظات شهودگرایانه: در ریاضیات شهودگرا از شهود محض سخن گفته می‌شود که به نظر می‌آید با علم حضوری در فلسفه اشراق هم‌نوا باشد. اردشیر (2008) به تفصیل و دقت به تطبیق این دو

دلیل و ترتیب کلام، بل بنور قذفه الله تعالی فی الصدر و ذلک النور هو مفتاح اکثر المعارف".

۱. "بدان که عقول در یابنده همه دریافتی‌ها را یکسان و به یک منوال در نمی‌یابند. پاره‌ای از آن (دریافتی‌ها) چنان است که گویی نزد او حضور دارد همانند ضروریات ... بعضی از این معارف در همه حال بر عقل تطبیق نمی‌کنند [و منها ما لا یقارن العقل فی کل حال]، بلکه نیاز به انگیزش توجه و به شعله درآوردن چخماق اندیشه و آگاهی و دقت کامل دارد ... سخن حکمت آمیز عقل را آگاه می‌کند. هنگام تابش [اشراق] نور حکمت عقل از بینای بالقوه به بینای بالفعل تبدیل می‌گردد. بزرگترین حکمت‌ها حکمت کلام خدای تعالی است. ..."
۲. ابوالبرکات بغدادی تصریح می‌کند: "المعرفة والعلم عندنا صفتان اضافيتان لفقوسنا الى الأشياء التي نعرفها ونعلمها" (بغدادی ۱۳۷۳، ج ۳ ص ۲). ابن سهلان ساوی، در دفاع از دیدگاه ابن سینا، آرای ابوالبرکات را مورد نقد قرار می‌دهد (ساوی ۱۳۸۵، ۳۱-۷۰). برای گزارشی تحلیلی درباره دیدگاه ابوالبرکات و ایرادات ساوی بنگرید به (Griffel 2021, 59-69).
۳. این نکته رامسعودی، در ادامه تبیین علم به مثابه اضافه و در ارجاع همدلانه به ابوالبرکات، تبیین می‌کند (مسعودی ۲۰۱۵، ۲۱۵-۲۳۸).

پرداخته و تبعات مشترک آن‌ها را مورد تحلیل قرار داده است. در مورد منطق به طور خاص، همانطور که اردشیر در مقاله فوق بحث کرده است، علم حضوری متعلق قواعد منطقی نیست. این موضوع هماهنگ است با این دیدگاه براونر که شهود اولیه بی زبان است و در کل ریاضیات مستقل از منطق است. پروژه شهودگرایی براونر هم در برابر فرمالیسم هیلبرت قرار می‌گیرد و هم در برابر منطق‌گرایی فرگه-راسل. برای هر دو دیدگاه، هم فلسفه اشراق و هم شهودگرایی، منطق کاربرد مطلق ندارد و حوزه اطلاق محدود خود را دارد. برای سهروردی موضوع منطق حوزه علم حصولی است و همینطور مرتبه حکیمی که فقط طالب استدلال و منطق است پایین تر از حکیمی است که هم متوغل در تاله و ذوق است و هم مجتهد در بحث و منطق (۵) (سهروردی، ۱۳۸۰، ص. ۱۱۲).

اعتبارات عقلی

در بخشی از حکمت الاشرق (بندهای ۵۶ تا ۷۱) (سهروردی، ۱۳۸۰، ص. ۶۴-۷۴) سهروردی مفصلاً بحث می‌کند از اینکه مفاهیمی مثل وجود، وحدت، عدد، امکان، صفت ... مفاهیم ذهنی و اعتبار عقلی اند؛ یعنی به طور عینی جزئی از پدیده نیستند برخلاف مثلاً سیاهی، نرمی، بو و امثالهم. همچنین سهروردی تصریح می‌کند که مقولاتی که مشائیان می‌گویند از لحاظ مقوله بودن اعتبارات عقلی اند. در مورد تفسیر صحیح از مفهوم اعتبار عقلی اختلاف نظر وجود دارد، اما همانطور که یاری کائوکوتا در بحث مفصل خود در این زمینه با بررسی موردی نمونه جوهر نتیجه‌گیری می‌کند (Kaukua: 2020)، مناسب ترین فهم از اعتبارات عقلی آن است که در فلسفه مدرن مقولات استعلایی نامیده می‌شود. البته کائوکوتا به درستی به تفاوت نگاه کانت با سهروردی اشاره می‌کند، اما اگر امر استعلایی را به معنایی که هوسرل مطرح کرده بگیریم تفاوت بسیار کمتر می‌شود.^۱

در واقع تاکید سهروردی در اینجا بر معنای اصلی مقوله به مثابه مفاهیم پیشینی شناخت است که خود جزئی از امر عینی نیست، در برابر تلقی از مقوله به مثابه جنس الاجناس که نزد مشائیان رایج بود. اینکه در عین حال مقوله را اعتبار "عقلی" بدانیم تاکید بر فعالیت آگاهی در شناخت است و اینکه ذهن در پذیرش تصویری از عالم خارج منفعلی محض نیست بلکه منطبق بر اصول عقلانی پدیده‌ای را از وجهی خاص و به اعتباری خاص ملاحظه می‌کند.

اگر نظریه مقولات به مثابه اجناس عالی را کنار بگذاریم بسیاری از آموزه‌های دیگر دستخوش تغییر می‌شوند، از جمله آموزه مربوط به تعاریف. اگر جنس و فصل امری اعتباری باشند، ضرورتی ندارد اول

۱. در مورد هم‌نواپی فلسفه سهروردی با پدیده شناسی استعلایی بیشتر می‌توان سخن گفت اما اینجا وارد این بحث نخواهیم شد. برای بحثی در این زمینه نگاه کنید به (Louchakova-Schwartz 2025; 2019).

جنس را بشناسیم و بعد نوع یا شخص را. سهروردی می‌گوید "اینکه گفته می‌شود رنگ را تعقل می‌کنیم سپس سیاهی را تعقل می‌کنیم ادعای بی دلیل است. بلکه کسی می‌تواند بگوید ما اول تعقل می‌کنیم که این سیاهی است سپس بر آن حکم می‌کنیم که رنگ و کیفیت است." (۶۹) (سهروردی، ۱۳۸۰، ص. ۷۲). البته سهروردی بلافاصله اضافه می‌کند که این سخن صرفاً جدلی است چرا که جواب درست، از زبان سهروردی می‌توان گفت، این نیست که "سپس حکم می‌کنیم که رنگ است" بلکه در همان ادراک سیاهی آن را به مثابه رنگ ادراک می‌کنیم بی آنکه رنگ را بر خلاف سیاهی همچون امری عینی در نظر گرفته باشیم. پیشتر در بند ۶۴ سهروردی توضیح داده است که رنگ وجودی زائد بر سیاهی ندارد.

سهروردی در بندهای ۱۴ و ۱۵ (سهروردی، ۱۳۸۰، ص. ۲۱-۱۹) نظریه مشائی تعریف ذوات را به نقد کشیده و رد می‌کند. برخی پژوهشگران (Walbridge 2000, 143) این موضع را حمل بر مخالفت با ذات‌گرایی کرده‌اند چنانکه گویی سهروردی به ذاتی برای پدیده‌ها قایل نباشد؛ اما تعبیر درست این است که سهروردی تقلیل ذات پدیده‌ها به جنس و فصل و ارجاع به یک مفصل بندی نهایی وجودی (از مقولات واقعی انگاشته شده) را درست نمی‌داند. این موضع سهروردی را می‌توان به مثابه تأکیدی بر شهود مستقیم دید (۷۰) (سهروردی، ۱۳۸۰، ص. ۷۳) و همچنین اینکه تعریف قرار است به امور آشکاری که مجموعاً مختص شی اند ارجاع دهد (۱۵) (سهروردی، ۱۳۸۰، ص. ۲۰).

ملاحظات شهودگرایانه: رد واقع‌گرایی در مورد مقولات در واقع رد مفصل بندی اونتولوژیک پیش و مستقل از تجربه است. این دیدگاه هماهنگ با گرایشی است که در اصطلاح دامت پادداع‌گرایی نامیده می‌شود. انگیزه دامت در روی آوردن به منطق شهودگرا و تتبعات فلسفی پیرامون آن مسئله معنی است. موضوع نظریه معنی البته موضوعی پردامنه است و پرداختن به آن از عهده این مقاله خارج است؛ اما دستکم می‌توان این ارتباط را دید که همانطور که در شهودگرایی نظریه تصویری^۱ و شرایط صدقی^۲ معنی کنار گذاشته می‌شود، در نظریه تعریف سهروردی نیز معنی صرفاً به تمایزات وجودی حواله نمی‌شود و این تجربه نفس شناساست که معنی بخش و مقوم تعریف است. این مساله اخیراً با بحث‌های دقیق حول آن که سهروردی مطرح کرده است می‌تواند به فهم صحیح تر انگیزه‌های پادداع‌گرایی روش شناختی معاصر کمک می‌کند.^۳

1. Picture theory of meaning

2. Truth conditional theory of meaning

۳. برای بحثی مفصل درباره ارتباط نظریه معنی و شهودگرایی نگاه کنید به (Shafiei 2018) و همچنین برای معرفی ای در زبان فارسی از دیدگاه‌های دامت بنگرید به (حسین خانی، ۱۳۸۹).

تعدیلات سهروردی در منطق صوری

همانطور که می‌دانیم سهروردی در بحث اشکال صوری قضیه و نظریه قیاس تعدیلات و نوآوری‌هایی را در مقایسه با منطق سنتی مطرح می‌کند، همچون بحث او در مورد جایگزینی قضایای سالبه با معدوله یا قضایای جزئی با کلی یا دیدگاهش درباره ضرورت بتاته. در عین حال، این آرای سهروردی، اگر به مثابه بدیلی بر منطق سنتی در نظر گرفته شوند، همانطور که در (فلاحی، ۱۳۸۹) نشان داده شده است، خالی از ایراد و حتی تناقض نخواهند بود. از سویی دیگر سهروردی پیش از طرح دیدگاه خود نسبت به منطق، متذکر می‌شود:

[منطق را] در اینجا به طور مختصر و تحت چند ضابطه کم شمار و پرفایده قرار دادیم، و همین برای زیرک و برای کسی که طالب اشراق است کافی است. و هر کس که به دنبال تفصیل است ... می‌تواند به کتب مفصل مراجعه کند. (سهروردی، ۱۳۸۰، ص. ۱۳)

منظور از کتب مفصل در اینجا مشخصاً کتابهایی است که در منطق مشائی توسط خود سهروردی و یا دیگران تألیف شده‌اند. آیا از این سخن نتیجه نمی‌شود که سهروردی، در عین ملاحظاتی که نسبت به منطق سنتی دارد، در آنچه در پی می‌آورد در پی یک بازبینی ریشه‌ای نیست بلکه صرفاً در پی نوعی اختصار و تمرکز بر روابطی است که در فلسفه اشراق مفید و لازم‌اند؟ اگر سهروردی در پی ارائه بدیل برای قواعد منطق سنتی می‌بود، در آن صورت ارجاع دادن خواننده به آنچه در پی جایگزینی آن است وجهی نمی‌داشت. حال با توجه به مطالب فوق در مورد نسبت روش شناسی فلسفه اشراق با منطق می‌توان این حدس را مطرح کرد که تعدیلات مطرح شده توسط سهروردی نه در مورد خود ساختار منطق بلکه در مورد نحوه استفاده از آن در رویکرد اشراقی است.

در ادامه به تحلیل دو مورد از آرای سهروردی در مورد منطق در راستای تفسیر فوق می‌پردازیم و اینکه به چه معنا هر کدام از ملاحظات سهروردی منبعث از دیدگاه آگاهی محور او هستند. در این مسیر از بررسی تطبیقی با منطق شهودگرا بهره خواهیم برد.

تبدیل قضایای جزئی (بعضیه) به کلی (محیطه) یا فردی (شاخصه)

سهروردی در قسمتی از تتبعات منطقی خود این بحث را پیش می‌کشد که سور بعضی می‌بایست تبدیل به سور کلی شود و الا گزاره مهمل (یعنی غیر مسور) باقی می‌ماند (۱۷) (سهروردی، ۱۳۸۰، ص. ۲۴). او می‌گوید گزاره‌ای مثل "بعضی الف فلان است" باید با مشخص کردن آن بعضی و نامگذاری برای آن تبدیل شود به "هر ج فلان است". همین مسئله در مورد گزاره‌های شرطی هم برقرار است.

در قضیه "گاهی چنین است که وقتی زید در دریا است، پس او غرق می‌شود" باید آن حالت مشخص شود و این قضیه تبدیل به محیطه [کلی] گردد و گفته شود: "هر گاه زید در دریا است و مرکبی در آن

نداشته باشد و شنا نکند، غرق می‌شود... شما هر گاه علوم را مورد بررسی قرار دهید، در آنها مطلوبی را نخواهید یافت که در مطلوب، حال بعضی چیز، به گونه مهمل، بدون آنکه آن بعض مشخص باشد، طلب گردد. (۱۷) (سهروردی، ۱۳۸۸، ص. ۳۹)

در منطق جدید گزاره جزئی را گزاره وجودی می‌نامند. معنی سخن سهروردی این است که هر جا گزاره وجودی بیان می‌شود حتماً بدل از یک گزاره کلی است و برای مفید بودن باید همان گزاره کلی را ذکر کرد^۱. البته این به معنای این نیست که در نحو زبان صورت گزاره‌ای وجودی حذف شود بلکه منظور این است که در استدلال و طلب دانش گزاره وجودی نمی‌تواند مفید فایده باشد، و از این رو مطلوب است که نظریه قیاسی داشته باشیم که فقط مبتنی بر گزاره‌های کلی باشد.

ملاحظات شهودگرایانه: یکی از شاخصه‌های ریاضیات شهودگرا عدم پذیرش برهان وجودی است یعنی برهانی که نتیجه آن گزاره‌ای وجودی باشد، بلکه این ریاضیات در پی "برهان ساختی" است؛ برهانی که نه فقط وجود یک شی با یک خصوصیت مشخص را نشان دهد بلکه نشان دهد کدام شی یا اشیا چنین اند. به عبارتی طریقه ساخت آن اشیاء را (وقتی صحبت در مورد حیطه ریاضی است) نشان دهد. از طرف دیگر گزاره وجودی به نوعی نظیر گزاره‌ای با ادات فصل است همانطور که گزاره کلی با گزاره‌ای با ادات عطف قابل مقایسه است. همانطور که ابراز گزاره فصلی بی آنکه پیشاپیش مشخص باشد کدام طرف مد نظر است نمی‌تواند مورد قبول باشد (و اصل طردشقی ثالث نمونه‌ای ویژه از گزاره فصلی است) گزاره وجودی نیز بی آنکه مشخص باشد کدام فرد یا افراد مد نظر است معرفت افزا نخواهد بود.

موضوع ضرورت

یکی از مفاهیمی که سهروردی مطرح می‌کند بحث ضرورت بتاته است. سهروردی همانند مورد بالا استدلال می‌کند که ما در علوم به دنبال احکام ضروری هستیم چه محتوای این احکام و جوب باشد و چه امکان (۲۱). این بیان تفسیرهای مختلفی را موجب شده است. اگر رشته بحث‌های فوق را پی بگیریم می‌توان در این مورد هم این نتیجه را گرفت که سخن اینجا بر سر اعتبار و تعبیر است نه تبدیلات صوری. یعنی همانطور که ملاحظه سهروردی در مورد گزاره جزئی به معنای ارائه رابطه‌ای

۱. هر چند طبیعتاً ممکن است در مواردی گزاره جزئی بدل از گزاره فردی باشد اما سهروردی در مورد نحوه برگرداندن گزاره جزئی (بعضیه) به گزاره فردی (شاخصه) ساکت است و صرفاً در مورد برگرداندن گزاره بعضیه به گزاره کلی (محیطه) سخن می‌گوید؛ که البته دلیل ناگفته این مسئله آن است که تبدیل فوق اساساً بی فایده است چرا که "شاخصه‌ها در علوم طلب نمی‌شود" (سهروردی، ۱۳۸۰، ص. ۲۵).

صوری برای تبدیل جزئی به کلی نیست و همینطور به معنای حذف ادات جزئی از نحو منطق نیست، اینجا هم منظور ارائه یک نظام موجهاتی خاص نیست. بلکه منظور این است که صورت اصلی معرفت حکم کلی ضروری است.

ملاحظات شهودگرایانه: این مسئله می‌تواند یادآور تعبیر گودل از منطق شهودگرا باشد که مبتنی بر ترجمه آن به منطق موجهاتی S4 است (Gödel: 1933). در این تعبیر هر گزاره بیان شده، از دید منطق شهودگرا، همچون گزاره ضروری، از دید منطق کلاسیک، فهمیده می‌شود و گزاره منفی همچون امتناع، و چون در منطق موجهاتی کلاسیک این طور نیست که هر گزاره‌ای یا ضروری باشد یا ممتنع، اصل طرد شق ثالث در ترجمه مزبور برقرار نخواهد بود. البته طبیعتاً این تمام جزئیات تعبیر گودل نیست و اینجا فقط ایده اصلی را ذکر کردیم. البته گودل در مقاله اصلی خود از ضرورت صحبت نمی‌کند بلکه از اثبات پذیری، اما روابطی که به کار می‌برد منطبق با منطق موجهاتی S4 است. به هر حال ایده فوق تبدیل منطق شهودگرا به منطق موجهاتی نیست بلکه منظور این است که یک تعبیر از منطق شهودگرا می‌توان این باشد که ضرورت یا اثبات پذیری را منطوقی در حکم بدانیم. اینکه شهودگرایی ایجاب را در معنای اثبات پذیری یا ضرورت می‌گیرد، حتی بدون ورود به بحث تکنیکی گودل، تبیین معقولی به نظر می‌رسد همانطور که در (فلاحی: ۱۳۸۵) توضیح داده شده است. با این همه این نکته به این معنا نیست که منطق شهودگرا در سطح صوری یک منطق موجهاتی است یا اینکه اضافه کردن عملگر ضرورت به زبان منطق شهودگرا حشو خواهد بود. این تمایز سطح زبان صوری و نحو از یک سو و سطح سمانتیک و تعبیر از سوی دیگر از دستاوردهای منطق جدید است و طبیعتاً در زمان سهروردی در دسترس نبود. از این رو چه بسا که منظور سهروردی از حکم بتاتاً تأکیدی هنجاری بر اثبات پذیری حکم باشد که متعلق به سطح تعبیر است و نه نکته‌ای در مورد استدلال صوری.

نتیجه‌گیری

با پژوهش در روش شناسی خاص اشراقی سهروردی مولفه‌های اصلی منطق مبنایی فلسفه سهروردی تبیین شده‌اند، مولفه‌هایی که فارغ از اینکه به صراحت توسط خود وی به مثابه منطق صوری و همچون تعدیل یا بازبینی‌ای در منطق ارسطو ارائه شده باشد یا نه مشخصه نوآورانه فلسفه اشراقی وی هستند و اصولاً در حوزه مطالعات منطقی می‌توانند دارای اهمیت و تاثیر باشند. با نگاهی دقیق به این مولفه‌ها می‌توان شباهت‌های اصولی با منطق شهودگرا برقرار کرد. این مسئله به درک بهتر پیوستگی آرای سهروردی و از سوی دیگر به فهم بنیان‌های فلسفی منطق شهودگرا کمک خواهد کرد.

سیاسگزاری

این مقاله حاصل طرحی پژوهشی است که با حمایت صندوق حمایت از پژوهشگران و دانشگاه شهید بهشتی انجام شده است. نویسنده مراتب سپاس صمیمانه خود را از استادان و همکارانی که با نظرات و نکات انتقادی شان به پیشبرد این پژوهش یاری رساندند به ویژه دکتر نصرالله حکمت و همچنین دکتر اسدالله فلاحی، که نسخه ماقبل نهایی مقاله را با دقت مطالعه کرده و نکات راهگشایی را مطرح کردند، ابراز می‌دارد.

منابع

- بغدادی، ابوالبرکات، ۱۳۷۳، المعتمر، انتشارات دانشگاه اصفهان.
- بگلری، برزویه، ۱۳۹۷. تحلیل دلالت شناسانه منطق شهودی (نوشته سول کریپکی). منطق پژوهی، سال نهم شماره ۱، ۵۳-۹۳.
- حسین خانی، علی. (۱۳۸۹). واکاوی ضد واقع گرایی و رهیافت تحقیق گرایانه مایکل دامت. متافیزیک. ۶۳-۷۸، ۲(۷).
- ساوی، زین الدین ابن سهلان، ۱۳۸۵. نهج التقدیس و اسنله و اجوبه، تصحیح حسن مراغی، تهران: انتشارات شمس تبریزی.
- سهروردی، شهاب الدین، ۱۳۸۰. حکمة الإشرق. در: مجموعه مصنفات شیخ اشراق (ج ۲) تصحیح و مقدمه هانری کربن. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سهروردی، شهاب الدین، ۱۳۸۸. حکمة الإشرق. ترجمه فتحعلی اکبری. تهران: نشر علم.
- سهروردی، شهاب الدین. (۱۳۸۸ ب). التلویحات اللوحیه و العرشیه، تصحیح نجفقلی حبیبی، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- شفیعی، محمد. (۱۴۰۲). مبانی گفتگویی منطق نزد افضل الدین کاشانی، جاویدان خرد، شماره ۴۴. ۱۳۱-۱۵۵.
- شفیعی، محمد و علی اکبر مسگری، احمد. (۱۳۹۷). آیا اصل طرد شق ثالث یک شرط سلبی برای حقیقت است؟ فلسفه. ۷۹-۹۶، ۱(۱۶).
- شفیعی، محمد و علی اکبر مسگری، احمد. (۱۳۹۸). حکم، گزاره و جمله-نشانه از کانت تا هوسرل. شناخت، ۱۵۷-۱۲۹، ۱(۱۲).
- شیرمحمدزاده ملکی، فاطمه، ۱۳۹۹. معرفی معناسناسی‌های مختلف برای منطق شهودی. منطق پژوهی، سال یازدهم شماره ۱، ۱۳۳-۱۵۰.
- عظیمی، مهدی. ۱۳۹۸. منطق و معرفت در اندیشه سهروردی، شرح منطق حکمت الاشرق. تهران: موسسه حکمت و فلسفه.
- الغزالی، ۱۴۲۴ ه. ق. المنقذ من الضلال، بیروت: المكتبة العصرية.
- غزالی، ۱۳۶۴، مشکات الانوار، ترجمه صادق آینه‌وند، تهران: امیر کبیر.
- ضیائی، حسین، ۱۳۸۴. معرفت و اشراق در اندیشه سهروردی. ترجمه سیمین نوربخش. تهران: نشر و پژوهش فرزانه‌روز.
- فان آتن، مارک، ۱۳۸۷. فلسفه براوتر. ترجمه محمد اردشیر. نشر هرمس.
- فلاحی، اسدالله. (۱۳۸۵). تکررگرایی در منطق. دو فصلنامه علمی هستی و شناخت، ۹۱-۱۱۰.
- فلاحی، اسدالله. (۱۳۸۹). نظریه «ایجاب بتی» نزد سهروردی، دلیل‌ها و پیامدهای آن. جاویدان خرد. ۴۹-۷۲، ۷(۱۶).
- مبلغ، زهرا. ۱۳۹۸. ساختار منطقی فلسفه‌های اشراق. تهران: هرمس.
- مسعودی، شرف الدین. ۲۰۱۵، المباحث و الشکوک، در Shihadeh, Ayman, 2015, Doubts on Avicenna, Brill. pp. 195-288.

نبوی، لطف‌الله، حجتی، سید محمدعلی و علایی نژاد، حمید. (۱۳۹۱). مبانی فلسفی منطق شهودی، متافیزیک. ۴(۱۴)، ۵۱-۶۴.

- Aminrazavi, Mehdi, 2013 [1997], *Suhrawardi and the School of Illumination*, New York: Routledge.
- , 2004, “The Status of Suhrawardi Studies in the West,” *Journal of Religious Thought: A Quarterly of Shiraz University*, 1(1): 3–17
- , 2003, “How Ibn Sinian is Suhrawardi’s Theory of Knowledge?” *Philosophy East and West*, 53(2): 203–14.
- Ardeshir M. 2008, Brouwer’s notion of intuition and theory of knowledge by presence. In: van Atten M., Boldini P., Bourdeau M., Heinzmann G. (eds) *One Hundred Years of Intuitionism (1907–2007)*. Birkhäuser Basel.
- Brouwer, L.E.J. (2017) Unreliability of the logical principles. Translation and introduction by M. van Atten and G. Sundholm. *History and Philosophy of Logic*, 38(1): 24–47.
- Corbin, Henry, 1971, *Sohrwardi et les Platoniciens de Perse*, Paris: Gallimard [vol. 2 of Henry Corbin, (1971–72), *En Islam iranien*, 4 vols, Paris: Gallimard]
- Dummett, M. 1991, *The Logical Basis of Metaphysics*. London, Duckworth.
- 2000, *Elements of Intuitionism*. Oxford University Press.
- Gödel, K. 1932, Zum intuitionistischen Aussagenkalkül. *Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien*, 69:65–66, 1932. Also, with English translation, in (Gödel, 1986, pp. 222–225)
- , 1933, “Eine Interpretation des intuitionistischen Aussagenkalküls”, *Ergebnisse eines mathematischen Kolloquiums*, 4: 39–40. Also, with English translation, in Gödel 1986: 300–303.
- 1986, *Collected Works I: Publications 1929–1936*. Oxford University Press, Oxford.
- Griffel, Frank 2021. *The Formation of Post-Classical Philosophy in Islam*. New York: Oxford University Press
- Heyting, A. 1930, Sur la logique intuitionniste. *Académie Royale de Belgique, Bulletin de la Classe des Sciences*, 16:957–963.
- Kaukua, Jari (2020). I’tibārī Concepts in Suhrawardī: The Case of Substance. *Oriens: Journal of Philosophy, Theology and Science in Islamic Societies*, 48 (1-2), 40-66.
- Kaukua, Jari, 2013, “Suhrawardi’s Knowledge as Presence in Context,” in Sylvia Akar, Jaakko Hämeen-Anttila and Inka Nokso-Koivisto (eds), *Travelling through Time*, Helsinki: Finnish Oriental Society, 309–324.
- , 2011, “I in the Light of God: Selfhood and Self-Awareness in Suhrawardi’s Hikmat al-ishraq,” *The Age of Averroes: Arabic Philosophy in the Sixth/Twelfth Century*, Peter Adamson (ed.), London: Warburg Institute, Turin: Nino Aragno Editore, 141–157.
- Louchakova-Schwartz, Olga, 2015. A Phenomenological Approach to Illuminationist Philosophy: Suhrawardī’s Nūr Mujarrad and Husserl’s Reduction. *Philosophy East and West*. 65 (4):1052–1081.
- Louchakova-Schwartz, Olga, 2019. The Way into Transcendental Philosophy from the Argument in Suhrawardī’s Philosophy of Illumination. *Open Theology*, vol. 5, no. 1, pp. 278–298.
- Mints, G. 2000 *A Short Introduction to Intuitionistic Logic*, New York: Kluwer Academic Publishers.
- Nasr, Seyyed Hossein 1963. ‘Shihāb al-Dīn Suhrawardī Maqtūl’. 372–398 in M.M. Sharif

- (ed.), *A History of Muslim Philosophy with Short Accounts of Other Disciplines and the Modern Renaissance in Muslim Lands*, vol. 1 (Wiesbaden: Otto Harrassowitz).
- Nasr, Seyyed Hossein 1964. *Three Muslim Sages: Avicenna—Suhrawardī—Ibn 'Arabī*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Shafiei, M. 2018 *Meaning and Intentionality; A Dialogical Approach*, London: College Publications.
- Suhrawardi, 1999, *The Philosophy of Illumination. A New Critical Edition of the Text of Hikmat al-Ishraq*, with English trans., notes, commentary and intro. John Walbridge and Hossein Ziai, Provo, UT: Brigham Young University Press.
- van Atten, M. 2014, The development of intuitionistic logic. In E. Zalta, editor, *The Stanford encyclopedia of philosophy*.
- Ziai, Hossein, 1990, *Knowledge and Illumination: A Study of Suhrawardī's Hikmat al-Ishraq*, Atlanta, GA: Scholars Press.